

МОВНІ ЗАСОБИ МОДЕЛЮВАННЯ КОНЦЕПТУ «ПАСІОНАРНІСТЬ» У РОМАНАХ Д. БАЛАШОВА

Вінницький національний технічний університет, Вінниця

Анотація

У статті розглянуто мовні засоби моделювання концепту «пасіонарність» у романах Д.Балашова; показано, що вказаний концепт репрезентовано переважно імпліцитно шляхом використання метафори та порівняння, ефект яких посилюється епітетами.

Ключові слова: історичний роман, авторська концепція, пасіонарність, метафора.

Abstract

The article deals with language means of modeling the concept of "passionarity" in the novels of D. Balashov; it is shown that this concept is represented predominantly implicitly by the use of a metaphor and a comparison, the effect of which is amplified by epithets.

Keywords: historical novel, author's concept, passionarity, metaphor.

В останні роки все більшої актуальності набувають лінгвістичні напрямки, що складають антропоцентричну парадигму, увагу яких зосереджено на дослідженні ментального аспекту процесу комунікації (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, С.Г. Воркачев, Ю.М. Караулов, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, Ю.С. Степанов, Е.В. Фрумкіна, Н.В. Уфимцева та ін.). Проблема відображення у свідомості людини цілісної картини світу, що фіксується мовою, стала однією з найважливіших проблем когнітивної лінгвістики. Для сучасного етапу аналізу художнього тексту також є характерним зацікавлення у змістовному аспекті мовних явищ, інтерес до аналізу тексту з точки зору відображення у його структурі певних ідей (концептів) авторської картини світу (І.П. Смірнов, Б.М. Гаспаров, З.Г. Мінц, І. Паперно, А. Флакер та ін.).

Застосування знань, набутих у галузях психолінгвістики, семантики, культурології дозволяє мовознавцям проаналізувати національно й культурно значущу інформацію у мовній та художній моделях світу, які опосередковано об'єктивуються у текстовому просторі.

Виходячи з позиції розмежування мови й мислення, розрізняють концептуальну картину світу як понятійний рівень свідомості (тобто систему уявлень про світ, зафіксованих у концептах, що несуть культурологічну інформацію) та мовну картину світу як рівень значень (мовні засоби, використовувані для репрезентації головних елементів концептуальної картини світу) [1].

Мовний аспект відіграє вирішальну роль у репрезентації концептуальної картини світу в різних типах текстів та в різних національних культурах [2: 41]. Лінгвокультурні концепти, що ототожнюються з базовими поняттями культури, пов'язаними зі світорозумінням людини та її самопізнанням, відрізняються від інших ментальних одиниць, використовуваних у наукових дослідженнях (фрейм, сценарій, скрипт, поняття, образ, архетип) наявністю у їхній структурі ціннісного елемента, оскільки концепт є засобом дослідження культури, що ґрунтується на ціннісному принципі [3: 189].

Значною кількістю індивідуальних рис, що не притаманні усім представникам окремої лінгвокультури, вирізняються картини світу конкретних авторів (авторські картини світу), що являють собою образ світу, сконструйований крізь призму свідомості й мови письменника, результат його духовної активності [4: 42-43]. Своєрідність такої картини світу обумовлено особливостями концептосфери автора та творчими завданнями, реалізованими у художньому тексті.

Художній текст втілює концепцію світу й особистості, що складається з ідейно-емоційної системи та пластичної картини світу (системи художніх образів), яка передається реципієнту опосередковано, через знакову систему мови. При цьому значущі лексеми тексту перестають бути просто номінаціями, а постають як ментально, ідейно та емоційно насичені концепти [5: 65].

Когнітивною основою інтерпретації художнього тексту є його концептуальна складова, презентована системою базових концептів. З цього погляду значний інтерес являє дослідження мовних засобів моделювання концепту *пасіонарність* – одного з базових концептів авторської картини світу в історичних романах Д. Балашова, для якого методологічною основою аналізу історичного процесу є пасіонарна теорія етногенезу Л. Гумільова [6]. І, таким чином, базовими концептами авторської картини світу у творах Д. Балашова є основні поняття пасіонарної теорії: пасіонарність й похідні від нього (пасіонарна енергія, пасіонарний поштовх, пасіонарій, субпасіонарій), створені Л. Гумільовим як терміни у дослідженні, метою якого став пошук джерела та рушійної сили у процесі розвитку етнічних спільнот, які, подібно до живих організмів, проходять життєвий цикл, що складається зі стадій зародження, підйому, надламу, інерційності та розпаду [7].

Перед автором художнього твору на історичну тему постало складне завдання вибору мовних засобів для моделювання концепту пасіонарність, що функціонує як термін теорії етногенезу. Даний концепт має набір когнітивних ознак, які відображають специфіку етногенетичних процесів та форми їх прояву на різних етапах соціокультурного розвитку етносу. Складність завдання обумовлена необхідністю втілити у художньому творі своє бачення рушійної сили історичного процесу, прямо не вживаючи науковий термін. Тому є закономірним вибір Д. Балашовим переважно імпліцитної форми репрезентації концепту, мовними маркерами якої є не лексичні одиниці, що прямо вербалізують однойменний концепт, а інші лексичні, граматичні та стилістичні засоби, що характеризують мовну особистість письменника й актуалізують, перш за все, ті характеристики концепту, які формують його асоціативно образний та оцінний шари.

Термін *пасіонарність* утворено Л. Гумільовим від латинського *passio* – пристрасть у значенні «сильна, стійка, всеохоплювальна емоція, що домінує над іншими мотивами людини й призводить до зосередження на предметі пристрасті». Основною ознакою пристрасті є її дієвість, злиття вольових та емоційних моментів. Сам Л. Гумільов визначає пасіонарність як поведінковий ефект надлишку енергії живої речовини біосфери у людини. У своїх роботах він вказує її характеристики та форми прояву [8].

Лексема *пасіонарність*, що номінує досліджуваний концепт, семантично містить, окрім родової семи *пристрасть* як *нестримне прагнення*, три диференційовані семи: енергія, дія, діяч (сема носія ознаки). Значення кожної з них актуалізується Д. Балашовим як за допомогою експліцитних, так і імпліцитних засобів, що у сукупності вербалізують вказаний концепт.

У художньому тексті на історичну тематику, мову якого архаїзовано з метою відтворити колорит описуваної доби, вживання сучасного наукового терміна призведе до порушення стилістичної єдності. Тому письменник звертається до лексем із схожим базовим змістом. Зокрема, імплікуючи наявність пасіонарної енергії традиційною метафорою *вогонь*, виходячи із сприйняття вогню як інтенсивно перетворювальної сили, вивільненої енергії, здатної як приносити користь, так і шкодити, Д. Балашов використовує ряд метафоричних номінацій, побудованих на основі асоціативного потенціалу відповідних лексем, що репрезентують елементи одного фрейму (полум'я сонця, багаття, згарище та ін.).

Наявність або відсутність пасіонарності є у Д. Балашова підґрунтям створення образів як окремих людей, так і цілих народів. Тут актуалізуються експлікатори пасіонарної енергії, пов'язані з особливостями прояву її дії на психічному та поведінковому рівнях. Оскільки дії людини є зовнішнім проявом пасіонарності, письменник актуалізує сему *дія* за допомогою прямої номінації, використовуючи її архаїчні форми, що обумовлено специфікою жанру (*деяния, действие, деять*).

Концепт *пасіонарність* й семантично, й аксіологічно передбачає діяча – носія пасіонарності (пасіонарія), а також аналізований концепт включений до концептосфери «мораль», оскільки тим чи іншим діям передують їх вибір, а результати дій оцінюються і самим діячем, і його сучасниками, і нащадками. Тому головну увагу у своїх творах письменник приділяє характерам та взаєминам дійових осіб, що активно виявили себе в історії.

Отже, у Д. Балашова основні поняття пасіонарної теорії етногенезу концептуалізовано з метою втілення у художньому тексті авторських поглядів на закономірності розвитку історичного процесу. Ядро базового концепту *пасіонарність* включає у себе емоційно-оцінну, образну й аксіологічну актуалізацію головних сем (енергія–дія–діяч). Головний концепт та похідні від нього репрезентуються переважно імпліцитно шляхом використання метафори та порівняння, ефект яких посилюється епітетами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека: [монография] / Нина Давидовна Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Воронцова Т.И. Текст баллады. Концептуальная картина мира (на материале английских и шотландских баллад): [монография] / Т. И. Воронцова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. – 152 с.
3. Дискурс іноземномовної комунікації / Під ред. К. Я. Кусько. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 495 с.
4. Маслова В.А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: [монография] / В. А. Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
5. Воронина Е.А. Мировоззренческое знание в литературно-художественном творчестве: [Дис. ... канд. филос. наук] / Е. А. Воронина. – Нижний Новгород, 2008. – 176 с.
6. Пустовіт Т.М. Методологічна основа художнього аналізу історичного процесу в творах Д. Балашова: Монографія / Т. М. Пустовіт. — Вінниця : ВНТУ, 2012. — 157 с.
7. Азарова Л. Є. Засоби репрезентації базових концептів авторської картини світу у романах Д. Балашова / Л. Є. Азарова, Т. М. Пустовіт, Л. В. Горчинська // Сучасні філологічні дослідження: поєднання інноваційних і традиційних підходів: Міжнародна науково-практична конференція. – Тбілісі, 27–28 квітня 2018. – С. 31 – 35.
8. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилев. – М. : ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.

Пустовіт Тетяна Миколаївна – канд. філол. наук, доцент кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, e-mail: tetyanatuleneva@gmail.com

Pustovit Tetyana N. – Candidate of Philology, Associate Professor, Department of Linguistics, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa